

Alternatieve consumptie als vorm van politieke participatie?

Een onderzoek naar de politieke motivatie voor het lidmaatschap van Voedselteams in Vlaanderen

Marleen BAETENS

Wetenschappelijk Medewerker aan de Faculteit politieke en sociale wetenschappen
Universiteit Antwerpen

Marc HOOGHE

Docent aan de Afdeling Politologie van de Katholieke Universiteit Leuven

I. Inleiding

Nog maar enkele jaren geleden werd door verscheidene auteurs de stelling verdedigd dat er binnen de westerse samenlevingen een algemene daling van de politieke participatie en de maatschappelijke betrokkenheid zou optreden.¹ Kerngedachte binnen deze stroming was dat we te maken zouden hebben met een structurele tendens tot maatschappelijke desintegratie, en er werd een beroep gedaan op meerdere indicatoren om deze tendens in kaart te brengen. Zowel de politieke belangstelling, het vertrouwen in de politiek, de maatschappelijke participatie, de deelname aan verkiezingen, als het lidmaatschap van vrijwillige organisaties bleken gevangen te zitten in een neerwaartse spiraal. Robert Lane vat deze Cassandra-literatuur voortreffelijk samen met de opmerking: "The haunting spirit is manifold: (...) increasing distrust of each other and of political and other institutions, declining belief that the lot of the average man is getting better, a tragic erosion of family solidarity and community integration (...)".²

In het meer recente onderzoek, echter, wordt deze pessimistische visie danig genuanceerd. Het blijft wel duidelijk dat, althans in een aantal landen, bepaalde vormen van participatie en activisme inderdaad bergafwaarts gaan. Politieke

1. A. ETZIONI, *The Spirit of Community*. New York: Crown, 1993; M. SANDEL, *Democracy's Discontent*. Cambridge: Harvard University Press, 1996; R. PUTNAM, *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster, 2000; R. LANE, *The Loss of Happiness in Market Democracies*. New Haven: Yale University Press, 2000.
2. LANE, o.c., p. 3.

partijen verliezen zowat in alle westerse landen systematisch leden, en zeker bij de jongere leeftijdsgroepen is de bereidheid lid te worden van een politieke partij flink geslonken.³ Ook verzuilde organisaties blijken er op achteruit te gaan, waarbij met name de christelijk-geïnspireerde verenigingen er niet in slagen voldoende nieuwe leden te werven onder de jongste leeftijdscategorieën.⁴ De christelijke kerken, die toch kunnen beschouwd als een van de belangrijkste traditionele maatschappelijke participatie- en integratiekanalen in de westerse samenlevingen, verliezen in zowat alle landen in West-Europa terrein.⁵ Tegelijk zijn er echter ook een groot aantal tegenindicatoren voor de stelling dat er sprake zou zijn van een algemene verzwakking van de maatschappelijke cohesie en betrokkenheid.⁶ Flink wat surveymateriaal wijst er op dat democratische waarden nog steeds aan invloed winnen onder de bevolking van de industriestaten, terwijl diverse, meer informele, vormen van politieke en maatschappelijke participatie al evenmin een neerwaartse tendens laten zien, en in aantal gevallen zelfs stijgen.⁷ Blijkbaar wordt de teloorgang van de traditionele organisaties en participatiekanalen gecompenseerd door een evenredige groei bij nieuwe en lossere participatieverbanden.⁸ Het saldo van deze tegengestelde evoluties is dan dat er, wat het totale volume van de maatschappelijke participatie betreft, nauwelijks duidelijke lineaire

3. DALTON & M. WATTENBERG (red.), *Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press (2000); M. HOOGHE, D. STOLLE & P. STOUTHUYSEN (2004), *Youth Organisations of Political Parties. An Investigation of their Recruitment Function within Political Parties in Belgium (Flanders), Party Politics*, vol. 10, nr. 2, pp. 193-212.
4. R. BEKKERS & N. D. DE GRAAF, *Verschuivende achtergronden van verenigingsparticipatie in Nederland*, in *Mens en Maatschappij*, vol. 77, nr. 4, 2002, p. 338-360.
5. K. DOBBELAERE, *Trends in de katholieke godsdienstigheid eind 20ste eeuw. België vergeleken met West- en Centraal-Europese landen*, in *Tijdschrift voor Sociologie*, vol. 24, nr. 1, 2003, p. 9-35.
6. Zie voor een overzicht van de argumenten, D. STOLLE & M. HOOGHE, *Consumers as Political Participants? Shifts in Political Action Repertoires in Western Societies*, pp. 265-289 in M. Micheletti, A. Føllesdal & D. Stolle (eds.), *Politics, Products and Markets*. New Brunswick: Transaction Press, 2003.
7. R. INGLEHART, *Modernization and Postmodernization*. Princeton: Princeton University Press, 1997; C. WELZEL & R. INGLEHART, *Analyzing Democratic Change and Stability*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin, 1999; D. STOLLE & C. WELZEL, *Social Capital, Communitarianism and Human Development*. Paper gepresenteerd op de Annual Meeting of the American Political Science Association, Washington, D.C., 31 augustus-3 september 2000; P. VAN AELST, K. DECOSTER & S. WALGRAVE, *De betogende Belg. Het profiel van de Belgische betogers en de normalisering van protest*, pp. 193-213 in M. Swyngedouw & J. Billiet (red.), *De kiezer heeft zijn redenen*. Leuven: Acco, 2002; P. DEKKER & M. HOOGHE, *De burger-nachtwaker. Trends in het participatiegedrag in de Lage Landen*, in *Sociologische Gids*, vol. 50, nr. 2, 2003, p. 156-181.
8. M. HOOGHE, *Culturele en maatschappelijke kenmerken en het participatieniveau van de Vlaamse bevolking. Een analyse van cross sectionele data*, in *Tijdschrift voor Sociologie*, vol. 20, nr. 3-4, 1999, p. 333-366; M. HOOGHE, *Why Should we be Bowling Alone? Results from a Belgian Cross Sectional Survey on Alleged Causes for the Decline of Participation Levels, in Voluntas. International Journal on Voluntary and Nonprofit Organizations*, vol. 14, nr. 1, 2003, p. 41-60.

trends te onderkennen zouden zijn.⁹ Zelfs R. Putnam, die toch kan beschouwd worden als een van de belangrijkste woordvoerders van het 'achteruitgangs'-denken geeft in zijn meest recente publicatie toe: "At the most general level, our investigation has found no general and simultaneous decline in social capital throughout the industrial/postindustrial world over the last generation", en hij voegt er aan toe dat de achteruitgang van de traditionele organisaties blijkbaar gecompenseerd wordt door "increases in the relative importance of informal, fluid, personal forms of social connection".¹⁰ Formele politieke organisaties zouden met andere woorden terrein moeten prijsgeven voor meer kleinschalige, informele en weinig gestructureerde organisaties, waarbinnen echter nog steeds aan politiek wordt gedaan.¹¹ We zouden dit de *vervangingstheze* kunnen noemen: de traditionele vormen van politiek bedrijven worden adequaat vervangen door nieuwe participatie-kanalen, zodat we ons wat dat betreft geen zorgen hoeven te maken, noch over het democratisch functioneren van de samenleving, noch over de maatschappelijke cohesie.¹² Een auteur als Ronald Inglehart toont zich in elk geval bijzonder optimistisch over de mogelijke gevolgen van de huidige evoluties inzake politieke cultuur: "The Postmodernization phase of development leads to declining respect for authority among the publics of advanced industrial society – but but it also give rise to growing support for democracy".¹³

II. Problematische aspecten van de vervangingstheze

Binnen de huidige stand van het wetenschappelijk onderzoek kunnen we nog niet met zekerheid stellen dat dit inderdaad de meest kenmerkende evolutie is

9. J. DE HART (red.), *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2002; O. GABRIEL, V. KUNZ, S. ROßTEUTSCHER & J. VAN DETH, *Sozialkapital und Demokratie. Zivilgesellschaftliche Ressourcen im Vergleich*. Wien: Universitätsverlag, 2002; H.-D. KLINGEMANN & F. NEIDHARDT (Hrsg.), *Zur Zukunft der Demokratie*. Berlin: Sigma, 2000; M. HOOGHE, The Intricacy of Social Capital Research, in *Acta Politica*, vol. 37, nr. 4, 2002, p. 419-427; N. MAYER, Civil Society in France, pp. 43-66 in M. Hooghe & D. Stolle (eds.), *Generating Social Capital*. New York: Palgrave, 2003.
10. R. PUTNAM, Conclusion, pp. 393-415 in R. Putnam (ed.), *Democracies in Flux. The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press, 2002, pp. 410, 411.
11. P. LICHTERMAN, *The Search for Political Community*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996; R. WUTHNOW, *Loose Connections. Joining Together in America's Fragmented Communities*. Cambridge: Harvard University Press, 1998; M. CASTELLS, *The Network Society*. Oxford: Blackwell, 1997.
12. P. GUNDELACH, Social Transformation and New Forms of Voluntary Associations, in *Social Science Information*, vol. 23, nr. 6, 1984, p. 1049-1081; H. BANG & E. SØRENSEN, The Everyday Maker. Building Political rather than Social Capital, pp. 148-161 in P. Dekker & E. Uslaner (eds.), *Social Capital and Participation in Everyday Life*. London: Routledge, 2001.
13. R. INGLEHART, Postmodernization Erodes Respect for Authority, but Increases Support for Democracy, pp. 236-256 in P. NORRIS (ed.), *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press, 1999, p. 256.

die optreedt inzake het participatiegedrag van de bevolking van de westerse democratieën. Er zijn echter meer en meer aanwijzingen dat het politiek activisme niet zozeer verdwijnt, als wel vooral van karakter verandert, in de richting van meer informele en minder continue vormen van betrokkenheid.¹⁴ Indien uit verdere studie zou blijken dat dit inderdaad de meest adequate beschrijving vormt van de veranderende politieke participatiepatronen in de West-Europese democratieën, impliceert dit echter nog niet dat de bezorgdheid omtrent het toekomstig functioneren van democratische systemen, dat aan de basis ligt van de eerder pessimistische beschrijvingen die we bij R. Putnam en R. Lane terugvinden, volledig zou kunnen worden weggenomen. De vervangingstheorie roept immers twee nieuwe, en even fundamentele, vragen in het leven.

Een eerste vraag houdt verband met het kwantitatieve belang van deze nieuwe participatievormen. Het overgrote deel van de bestaande studies naar deze nieuwe organisatievormen berust op case-studies of hanteert kwalitatieve methoden. Op deze wijze werd reeds heel wat waardevolle informatie verzameld omtrent de ideologie van deze groepen, en omtrent hun manier van functioneren, maar in feite weten we nog zeer weinig over hun prevalentie. De stelling dat deze 'lossere netwerken' een functioneel equivalent bieden voor het meer traditioneel georganiseerde middenveld impliceert echter dat we ook uitspraken zouden moeten kunnen doen over het kwantitatief belang van deze nieuwe participatievormen.¹⁵ Dit vormt een belangrijke uitdaging voor het surveyonderzoek, dat optimaal functioneert als we te maken hebben met keurig afgebakende categorieën, maar daarentegen veel moeilijker te gebruiken is bij vaag afgelijnde en voortdurend fluctuerende handelingspatronen.

Een tweede centrale onderzoeksvraag peilt naar het politieke karakter van deze nieuwe participatievormen. De traditionele participatiekanalen (partijen, verkiezingen, vakbonden, kerken) boden expliciet een institutionele verbinding tussen het individuele lid en het ruimere maatschappelijke of politieke geheel.¹⁶ De vraag die zich opdringt is dan ook of deze nieuwe, lossere netwerken op dezelfde manier een politiek-integratieve functie vervullen. Deze vraag is niet denkbeeldig,

14. P. NORRIS (ed.), *Critical Citizens*. Oxford: Oxford University Press, 1999; P. NORRIS, *Democratic Phoenix. Reinventing Political Activism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. Deze vervangingstheorie sluit uiteraard perfect aan bij de stelling van auteurs als Ulrich Beck, Luc Huyse en Anthony Giddens dat we veeleer te maken hebben met een uitzwerping van het politiek engagement naar andere terreinen dan het institutioneel-politieke. We kunnen ons bij deze 'uitzwerping' inderdaad de vraag stellen in hoeverre de niet-geïstitutionaliseerde politieke participatie een adequate vervanging kan vormen voor de traditionele geïstitutionaliseerde participatie.
15. R. PUTNAM (2002), *l.c.*, p. 411; D. STOLLE, M. HOOGHE & M. MICHELETTI, Zwischen Markt und Zivilgesellschaft. Politischer Konsum als bürgerliches Engagement, in J. Kocka et al. (Hrsg.), *WZB Jahrbuch 2003*. Berlin: Sigma, 2003, pp. 151-172.
16. W. STREECK, Vielfalt und Interdependenz. Überlegungen zur Rolle von intermediären Organisationen in sich ändernden Umwelten, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, vol. 39, 1987, p. 471-495; M. RIEDEL, Bürgerliche Gesellschaft, pp. 719-800 in O. Brunner, W. Conze & R. Koselleck (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe*. Stuttgart: Klett-Cotta, vol. II, 1975; J. COHEN & A. ARATO, *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press, 1992.

omdat uit een aantal verkennende onderzoeken juist blijkt dat deelnemers aan dergelijke grass-roots organisaties hun deelname uitdrukkelijk niét zien als een vorm van politiek bedrijven. In het discours dat deze deelnemers hanteren wordt bijvoorbeeld een tegenstelling gecreëerd tussen enerzijds het knusse, warme karakter van de eigen groep die fungeert als een *Gemeinschaft*, en anderzijds de kille bureaucratie die kenmerkend wordt geacht voor de politieke *Gesellschaft*. Het lidmaatschap van deze kleinschalige groepen wordt dan juist een manier om politiek te omzeilen of te vermijden.¹⁷ Terug gaat het hier echter om een kwalitatieve studie, zodat we op dit ogenblik niet weten of deze observaties veralgemeenbaar zijn. De mogelijke conclusie dat deze nieuwsoortige netwerken niet intrinsiek-politiek van aard zouden zijn, impliceert uiteraard niet dat deze netwerkvorming geen maatschappelijk gunstige effecten zou hebben. Men kan er immers van uitgaan dat informele netwerken net zo goed een maatschappelijk-integratieve functie vervullen, en dus beschouwd kunnen worden als een belangrijke bron van sociaal kapitaal, als de meer formele participatiemechanismen.¹⁸ Bovendien kunnen we er van uit gaan dat dergelijke netwerken en organisaties ook een belangrijke cultureel-innovatieve functie vervullen.¹⁹ Alleen kunnen we deze netwerkvormen dan nog moeilijk beschouwen als een volwaardige vorm van *politieke* participatie, zodat ze dan, ondanks hun duidelijk maatschappelijk belang, voor wat betreft het functioneren van het politiek systeem geen functioneel equivalent vormen voor de meer traditionele participatiemechanismen die duidelijk op hun retour zijn.

III. Informele politieke participatie?

In de huidige stand van het onderzoek is het onmogelijk de twee vragen die worden opgeroepen door de vervangingsthese allebei op een adequate manier te beantwoorden. Vooral wat betreft het vaststellen van het kwantitatief belang van nieuwe participatie- en integratievormen, bevindt het onderzoek zich nog in de kinderschoenen. Informele netwerkvorming is welhaast per definitie moeilijk vast te stellen, vooral bij grotere populaties.²⁰ Netwerkanalyse leent zich voortreffelijk tot het in kaart brengen van populaties tot maximaal enkele honderden een-

17. N. ELIASOPH, "Close to Home". The Work of Avoiding Politics, *Theory and Society*, vol. 26, nr. 5, 1997, p. 605-648; N. ELIASOPH, *Avoiding Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
18. P. SCHEEPERS & J. JANSSEN, Informele aspecten van sociaal kapitaal. Ontwikkelingen in Nederland, 1970-1998, *Mens en Maatschappij*, vol. 76, nr. 3, 2001, p. 183-201.
19. A. SWIDLER, Cultural Power and Social Movements, pp. 25-40 in H. Johnston & B. Klandermans (eds.), *Social Movements and Cultures*. London: UCL Press, 1995; T. ROCHON, *Ideas in Movement. Critical Communities, Movements and Cultural Change*. Princeton: Princeton University Press, 1997.
20. N. MOLENAERS, Associations or Informal Networks?, pp. 113-132 in M. Hooghe & D. Stolle (eds.), *Generating Social Capital. Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*. New York: Palgrave, 2003.

heden, maar biedt ons voorlopig geen adequaat instrumentarium voor het karteren van netwerken op macroschaal. De stelling van onder meer R. Wuthnow, dat de bevolking van de Verenigde Staten er tegenwoordig lossere en meer diverse informele netwerken op na zou houden dan enkele decennia geleden, kan daarom ook nauwelijks getoetst worden.²¹ De vraag naar het kwantitatieve belang van deze nieuwe netwerk- en participatievormen kan dan ook voorlopig moeilijk beantwoord worden, en dit zal de komende jaren een belangrijke uitdaging blijven voor het politieke survey-onderzoek.²²

Voor wat het antwoord op de tweede vraag betreft, naar het politiek karakter van deze vorm van participatie, stuiten we niet zozeer op methodologische maar wel op conceptuele problemen. De grens tussen hetgeen we als politiek bestempelen, en wat daarbuiten valt, kan niet altijd even scherp getrokken worden, zoals Kay Lehman Schlozman terecht opmerkt: "it is essential to recognize that the distinction between political and nonpolitical activity is by no means clear, and voluntary activity in both the religious and secular domains outside of politics intersects with politics in many ways".²³ De grens is echter niet alleen vaag, maar lijkt ook te verschuiven. Een aantal auteurs verkondigen inderdaad de stelling dat politieke beslissingen niet meer uitsluitend genomen worden door beroeps politici binnen het politiek systeem, maar dat deze macht voor een flink stuk is uitgezwermd naar andere domeinen, zoals de pers, de economie en de wetenschap.²⁴ Volgens Ulrich Beck is het een vergissing het "politieke domein" gelijk te blijven stellen met het functioneren van het politiek systeem, en hij pleit voor een erkenning van het belang van wat hij "subpolitiek" noemt. Deze notie, die nauw verwant is met het concept "life-style politics" zoals dat door Giddens wordt gebruikt,²⁵ duidt er op dat reflexieve individuen, ook buiten enige institutionele inbedding om, politiek relevante beslissingen integreren in hun dagelijks leven: "Subpolitik unterscheidet sich von Politik dadurch, daß (a) auch Akteure *außerhalb* des politischen oder korporatistischen Systems auf der Bühne der Gesellschaftsgestaltung auftreten (...) und (b) dadurch, daß nicht nur soziale und kollektive Akteure, sondern auch *Individuen* mit jenen und miteinander um die entstehende Gestaltungsmacht des Politischen konkurrieren".²⁶ Men kan zich echter de vraag stellen in hoeverre het begrip 'politiek' nog enige specifieke

21. R. WUTHNOW, *Loose Connections. Civic Involvement in America's Fragmented Communities*. Cambridge: Harvard University Press, 1998.
22. STOLLE & HOOGHE, *Zwischen Markt und Zivilgesellschaft, o.c.*
23. K.L. SCHLOZMAN, Citizen Participation in America: What do we Know? Why do we Care?, pp. 433-461 in I. Katznelson & H. Milner (eds.), *Political Science. The State of the Discipline*. New York: Norton & Washington, D.C.: APSA, 2002, pp. 434-435.
24. U. BECK, *Die Erfindung des Politischen*. Frankfurt: Suhrkamp, 1993; L. HUYSE, *De politiek voorbij. Een blik op de jaren negentig*. Leuven: Kritak, 1994; W. L. BENNETT, The UnCivic Culture. Communication, Identity, and the Rise of Lifestyle Politics, *Political Science & Politics*, vol. 31, nr. 4, 1998, p. 741-761.
25. A. GIDDENS, *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press, 1991.
26. BECK (1993), *o.c.*, p. 162.

betekenis heeft indien men de reikwijdte ervan zover uitbreidt als Beck beoogt. Ongeveer elk menselijk handelen kan dan wel op de een of andere manier politiek worden genoemd, en het enige resultaat is een vage "theory of everything", zoals J. van Deth opmerkt.²⁷ Als we volledig meestappen in het discours van Ulrich Beck en andere auteurs, is de enige conclusie die we kunnen trekken dat de tweede vraag die wordt opgeroepen door de vervangingsthese, in feite zinloos wordt. Indien er geen strak onderscheid meer bestaat tussen het politieke en het niet-politieke, wordt de vraag naar het politiek karakter van een bepaalde handeling uiteraard zo goed als zinledig. Zo ver willen we echter niet gaan, en we zullen ons in deze studie dan ook houden bij een relatief orthodoxe invulling van het begrip 'politiek', waarbij we vooral de relatie tussen individuele burger en politiek systeem centraal stellen. Er zijn drie redenen voor dit enigszins behoudende standpunt. Ten eerste volgen we de gedachtegang van Jan van Deth, als hij stelt dat een traditionele visie op het concept politiek ons ten minste toelaat de politieke instellingen en het politiek systeem, waarvan men toch niet kan ontkennen dat ze, ondanks alle globaliseringstendensen, nog enige beslissingsmacht hebben in onze hedendaagse samenleving, centraal te blijven stellen in het politicologisch onderzoek. Ten tweede, moeten we terug gaan naar onze beginvraag: in hoeverre zijn deze nieuwe vormen van participatie een adequate vervanging van het traditionele middenveld dat er op gericht was een verbinding tot stand te brengen tussen burger en politiek systeem? De vraag dringt zich dan ook op of de nieuwe participatievormen net zo goed een dergelijke verbinding tot stand brengen. De derde reden is eerder methodologisch van aard: het is weinig zinvol de vraag te stellen of nieuwe participatievormen beantwoorden aan Becks definitie van 'subpolitiek', gelet op het feit dat Beck juist dit soort voorbeelden gebruikt bij het ontwikkelen van zijn theorie. De vraag of nieuwe participatievormen kunnen beschouwd worden als een 'subpolitieke' manier van participeren, is dus niet veel meer dan een tautologie: het antwoord kan enkel 'ja' zijn. Het is methodologisch veel interessanter een streng, en dus onvermijdelijk eerder traditioneel criterium te hanteren: als we er in zouden slagen aan te tonen dat deze nieuwe participatievormen *zelfs* beantwoorden aan de traditionele definitie van politiek, dan wordt de vervangingsthese op een bijzonder krachtige wijze bevestigd. Deze optie impliceert dus niet dat wij om theoretische gronden zouden vasthouden aan deze traditionele invulling, het betekent enkel dat wij dit een vruchtbaardere werkwijze vinden dan nog eens te willen aantonen dat deze nieuwe vormen van politieke participatie kunnen beschouwd worden als een vorm van 'subpolitiek'.

Op basis van deze drie overwegingen houden we ons voorlopig aan een traditionele invulling van het begrip politiek, en daardoor ook van het begrip politieke participatie. In navolging van Verba, Schlozman en Brady verstaan we hieronder: "Political participation affords citizens in a democracy an opportunity to communicate information to government officials about their concerns and preferences

27. J. VAN DETH. Studying Political Participation. Towards a Theory of Everything? Paper presented at the ECPR Joint Session, Grenoble, april 2001.

and to put pressure on them to respond (...) By *political* participation we refer simply to activity that has the intent or effect of influencing government action – either directly by affecting the making or implementation of public policy or indirectly by influencing the selection of people who make those policies”.²⁸

We kunnen, met andere woorden, van een volwaardige vorm van politieke participatie spreken als volgende drie elementen aanwezig zijn²⁹:

- a. de handeling brengt informatie over naar het politiek systeem omtrent eisen en verlangens van de burgers;
- b. de participerende burgers kunnen het politiek systeem onder druk zetten om aan die verlangens tegemoet te komen;
- c. bij de deelnemende burgers is er de intentie het politiek besluitvormingsproces te beïnvloeden.

Aan de hand van deze criteria kunnen we nagaan of nieuwe participatievormen als een vorm van politieke participatie, *sensu stricto*, kunnen worden beschouwd. De eerste twee criteria impliceren vooral case-study onderzoek: er moet worden aangetoond dat deze nieuwe participatievormen niet alleen informatie overbrengen naar het politiek systeem, maar dat dit bovendien op dusdanige wijze doen dat het systeem zich gedwongen ziet om ook gevolg te geven aan deze verzuchtingen. Voor een aantal campagnevormen werd dit effect reeds uitgebreid aangetoond in de internationale literatuur,³⁰ en we gaan er hier dan ook niet verder op in. Het derde criterium impliceert echter kwantitatief onderzoek bij de participanten, en gelet op het research design van deze studie, zullen we ons dan ook toespitsen op deze vraag: in hoeverre is het de *intentie* van de deelnemers aan deze vorm van participatie om het politiek besluitvormingsproces te beïnvloeden³¹?

28. S. VERBA, K. L. SCHLOZMAN & H. BRADY, *Voice and Equality*. Cambridge: Harvard University Press, 1995, pp. 37-38.

29. D. STOLLE & M. HOOGE, Consumers as Political Participants? Shifts in Political Action Repertoires in Western Societies, in M. Micheletti, A. Føllesdal & D. Stolle (eds.), *Politics, Products and Markets. Exploring Political Consumerism*. New Brunswick: Transaction Press, 2003.

30. M. FRIEDMAN. *Consumer Boycotts. Effecting Change through the Marketplace and the Media*. New York: Routledge, 1999; G. JORDAN, *Shell, Greenpeace and the Brent Spar*. Basingstoke: Palgrave, 2001; A. SÖRBOM, *Vart tar politiken vägen? Om individualisering, reflexivitet och görbarhet i det politiska engagemanget*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2002; M. MICHELETTI, *Political Virtue and Shopping: Individuals, Consumerism, and Collective Action*. New York: Palgrave, 2003.

31. We zijn er ons van bewust dat het hier terug om een bijzonder strenge test gaat: bij meer conventionele vormen van participatie wordt die vraag immers niet gesteld. Wie enkel gaat stemmen omwille van de opkomstplicht wordt toch beschouwd als een deelnemer aan het politiek proces. Toch leek het ons hier onderzoekstechnisch beter een streng criterium te hanteren: als we niet eens nagaan of deelnemers aan alternatieve participatievormen de intentie hebben het politiek besluitvormingsproces te beïnvloeden, ligt een conclusie in verband met het politieke karakter van hun engagement immers wat al te zeer voor de hand.

IV. Politiek consumentisme: de Voedselteams

Uiteraard kan het niet de bedoeling van dit onderzoek zijn alle mogelijke nieuwe vormen van participatie te bestuderen: we dienden ons te beperken tot een case-study, voor een zo representatief mogelijke vorm van nieuwe participatie. Onze voorkeur ging daarbij uit naar de studie van het *politiek consumentisme*, omdat dit zowat perfect beantwoordt aan Beck's notie 'subpolitiek'. Ook als Giddens beoogt dat life style politics ondermeer neerkomt op een hermoralisering van dagelijkse 'life style decisions', komen we bijna automatisch uit bij dagdagelijkse consumptiebeslissingen.³² Politiek consumentisme slaat op het feit dat privé-personen, in hun dagelijks leven, bij hun aankopen, zich laten leiden door politieke en ethische overwegingen. Producten worden dan bijvoorbeeld geboycot als een vorm van milieuprotest, of om een rechtvaardige verhouding met de derde wereld te bepleiten. Het supermarktkarretje wordt op die manier een instrument om aan politiek te doen, wat een wel heel concrete invulling oplevert van het concept life-style politics.³³ We beschikken over een aantal aanwijzingen dat deze vorm van participatie inderdaad belangrijker wordt. Op basis van enkele grootschalige bevolkingsonderzoeken komt Pippa Norris tot de conclusie dat in het midden van de jaren zeventig ongeveer vijf procent van de bevolking van de westerse industrielanden te kennen gaf ooit te hebben deelgenomen aan een consumenten-boycot. Sindsdien is dat percentage stelselmatig gestegen: tot 8 procent in de jaren tachtig, elf procent in het begin van de jaren negentig, en 15 procent in het World Values Survey-onderzoek van 1995-96.³⁴ In het recente verleden zijn er bovendien heel wat opvallende consumentenacties gevoerd, al dan niet op internationale schaal. We kunnen hierbij denken aan de oproep van Greenpeace om producten van de olie-multinational Shell te boycotten, de acties tegen fabrikanten als Nike en Ikea omwille van hun vermeende betrokkenheid bij kinderarbeid in Azië, of het boycotten van Franse producten naar aanleiding van de hervatting van de kernproeven op Mururoa. Het zijn echter zeker niet alleen progressieve organisaties die regelmatig een beroep doen op boycot-acties: in de Verenigde Staten organiseerden conservatieve religieuze organisaties bijvoorbeeld een boycot tegen bedrijven die de partners van hun homoseksuele werknemers dezelfde rechten aanboden als de partners van hun heteroseksuele werknemers. Recent nog werd door enkele conservatieve Amerikaanse organisaties opgeroepen tot een boycot van Franse producten omwille van de Franse houding in verband met de

32. A. GIDDENS (1991), *o.c.*, p. 215.

33. M. MICHELETTI, Shopping and the Reinvention of Democracy. Green Consumerism and the Accumulation of Social Capital in Sweden. Paper presented at the ECPR Joint Sessions, Copenhagen, April 2000; M. MICHELETTI, A. FØLLESDAL & D. STOLLE (eds., 2003), *o.c.*

34. P. NORRIS (2002), *o.c.*, p. 198. Norris gebruikt voor het vaststellen van deze groeitrend verschillende bronnen, voornamelijk de verschillende golven van de World Values Survey, en ze beperkt zich tot die industrielanden waarvoor gelijkbare gegevens beschikbaar zijn in de verschillende tijdsperiodes.

Amerikaanse invasie van Irak.³⁵ Politiek consumentisme hoeft echter niet noodzakelijk de vorm aan te nemen van een boycot, men kan ook uitdrukkelijk producten aanprijzen. 'Fair trade'-labels en milieukeurmerken zijn hiervan allicht het bekendste voorbeeld, maar we kunnen ook verwijzen naar de 'Schone kleren campagne', waarbij de aandacht werd toegespitst op de arbeidsomstandigheden in de textielindustrie in de derde wereld. In de financiële sector is er bovendien de (bescheiden) opmars van het ethisch bankieren, waarbij de investeringsbeslissingen mede op basis van ethische en politieke overwegingen worden genomen.

Binnen de sector van het politiek of ethisch consumeren hebben we gekozen voor een studie van de Voedselteams, als grootste organisatie in Vlaanderen die zich expliciet en exclusief met alternatieve consumptievormen inlaat.³⁶ Uiteraard zijn de Oxfam Wereldwinkels wat dit betreft een wat bekender voorbeeld, maar de doelstelling van deze organisatie is veel breder. De lokale Wereldwinkels verkopen niet enkel producten, maar zijn ook actief op sociaal gebied, en ze bestrijken de facto de hele waaier van de derde wereld-problematiek. Oxfam Wereldwinkels beantwoordt daardoor beter aan het ideaaltype van een nieuwe sociale beweging, en past minder onder het etiket 'life-style politics'.³⁷ De Voedselteams, daarentegen, richten zich louter en alleen op alternatieve vormen van voedselconsumptie. Ook de organisatorische structuur van de Voedselteams sluit veel dichter aan bij het fenomeen dat we wensen te bestuderen: hoewel er op Vlaams niveau een coördinerende vzw actief is, werken de lokale groepen volledig in eigen beheer: aan- en verkopen worden volledig lokaal geregeld. De Voedselteams kunnen dan ook als *grassroots organisations* worden beschouwd.³⁸ Bij Oxfam Wereldwinkels, daarentegen, is er veel meer sprake van een traditionele organisatievorm, waarbij een nationale structuur de lijnen van het beleid bepaalt en in elk geval instaat voor de coördinatie van het aankoopbeleid. Omwille van deze overwegingen leken de Voedselteams ons een ideaal studie-object.

De Voedselteams kunnen bovendien gekaderd worden in een bredere maatschappelijke stroming, waarbinnen opnieuw meer aandacht wordt besteed aan het opnemen van ethische en ecologische motieven binnen de economische

35. Cfr. R. BARROUX, *Le Medef s'inquiète des conséquences pour les entreprises des tensions franco-américaines*, *Le Monde*, 17 avril 2003.

36. Omwille van dit criterium komt ook VELT, de Vereniging voor Ecologische Leef- en Teeltwijzen niet in aanmerking. VELT heeft weliswaar meer leden dan de Voedselteams, maar de doelstellingen van deze organisatie zijn veel ruimer en in zekere zin ook veel meer traditioneel te noemen.

37. S. WALGRAVE, *De Vlaamse derdewereld beweging, de ruggengraat van de hele bewegingssector*, pp. 29-48 in S. Hellemans & M. Hooghe (red.), *Van Mei '68 tot Hand in Hand. Nieuwe sociale bewegingen in België*. Leuven: Garant, 1995.

38. S. CABLE & Ch. CABLE, *Environmental Problems, Grassroots Solutions. The Politics of Grassroots Environmental Conflict*. New York: St. Martin's Press, 1992; D.H. SMITH, *Grassroots Associations*. Thousand Oaks: Sage, 2000.

besluitvorming.³⁹ Andere voorbeelden hiervan zijn de initiatieven met betrekking tot 'consuminderen', de 'Local Exchange Trade Systems' of LETS,⁴⁰ de organisaties die het ecologische toerisme bevorderen, enzoverder. We menen dan ook te kunnen stellen dat Voedselteams zeker geen geïsoleerd verschijnsel kunnen worden genoemd, maar deel uitmaken van een bredere, ethische of politieke benadering van economisch gedrag.

De afgelopen zes jaar zijn in Vlaanderen ten minste honderd dergelijke Voedselteams ontstaan.⁴¹ Elk team bestaat in principe uit circa 15 gezinnen, die afspraken maken met lokale, en veelal biologische landbouwers. Ze engageren zich om elke week een bepaald pakket groenten af te nemen, zodat de biologische producent zich verzekerd weet van een gegarandeerde afzet. De bedoeling is niet alleen de biologische landbouw te ondersteunen, maar ook een band te creëren tussen lokale producenten en consumenten. De meeste teams leveren enkel groenten, maar op sommige plaatsen behoren ook fruit, vlees, zuivel en brood tot het aanbod. De vzw Voedselteams, die de lokale groepen coördineert, vertrekt vanuit vier hoofddoelstellingen: men streeft naar milieuvriendelijke en ecologische landbouw; kleine producenten dienen beschermd te worden tegen de agro-industrie; de regionale economie wordt ondersteund tegen de effecten van globalisering en ten slotte streeft men naar een rechtstreeks contact tussen producent en consument. Deze doelstellingen impliceren bijna automatisch dat de Voedselteams kleinschalig zullen blijven, en gebonden zullen zijn aan enkele kleine, lokale voedselproducenten.⁴² Voedselteams vzw is een zelfstandige organisatie, die echter nauw samenwerkt met andere groepen zoals Vredeseilanden-Coopibo, Elcker-Ik en Wervel (Werkgroep voor een eerlijke en rechtvaardige landbouw).

De gedecentraliseerde structuur van de Voedselteams heeft als gevolg dat er geen algemene ledenlijsten beschikbaar zijn, wel kregen we via een van de oprichters van de organisatie een lijst met 96 contactpersonen van lokale groepen.⁴³ Omdat we enkel over deze informatie beschikten, dienden we dan ook een beroep te

39. L. BOUCKAERT (red.), *Terugkeer van de ethiek*. Leuven: Acco, 1989; K. BOEY, T. VANDEVELDE & J. VAN GERWEN (red.), *Een prijswaardige economie. Een ethische visie*. Antwerpen: Centrum voor Ethiek UFSIA, 1993.
40. J. VAN OUYTSEL & K. VANDERWEYDEN, *Werkt LETS? Lokale ruilkringen afgewogen tegen betaalde arbeid*. Wilrijk: Universitaire Instelling Antwerpen, 2001 (PSW Paper 2001/2).
41. De informatie in deze paragraaf is gebaseerd op interviews met betrokkenen, observaties binnen de teams, lectuur van de Voedselteam-krant en diverse verspreide publicaties. Voor een volledig overzicht van de bronnen, zie M. BAETENS, *Alternatieve consumptie als politieke participatie? Een empirisch onderzoek naar motivatie en intentie voor het lidmaatschap van Voedselteams*. Licentiaatsverhandeling Politieke Wetenschappen, Universitaire Instelling Antwerpen, 2002.
42. I. VERHAEGHEN & G. VAN HUYLENBROECK, Voedselteams: directe verkoop van hoeveproducten op initiatief van consumenten, pp. 49-60 in P. Stassart & G. Engelen (red.), *Van de grond tot in je mond. 101 Pistes voor een kwaliteitsvoeding*. Leuven: Vredeseilanden-Coopibo, 1999.
43. De lijst met contactpersonen kan beschouwd worden als een exhaustieve lijst van voedselteams in Vlaanderen. De oprichting van een nieuw team loopt immers via regionale 'voedselteamgidsen' die in contact staan met de vzw.

doen op een geblokte steekproef, waarbij men eerst groepen op een random wijze selecteert, en vervolgens, *binnen* deze groepen ofwel alle leden enquêteert ofwel opnieuw een random selectie uitvoert. Omwille van het beperkte aantal leden per groep opteerden we er voor alle leden van die groep te bevragen. Uit de lijst met 96 groepen werden eerst die adressen verwijderd die moeilijk of niet te bereiken waren. Vervolgens werd een lijst van 14 teams op toevallige wijze getrokken, met een tweede reservelijst. Deze eerste 14 teams werden gecontacteerd, en uiteindelijk waren tien groepen bereid mee te werken. De drie overige bleken niet meer als Voedselteam te functioneren, en slechts één keer werden we met een weigering geconfronteerd. Deze vier groepen werden vervangen door de gematchte adressen uit de reservelijst.

Elk van deze teams werd door de eerste auteur bezocht op het ogenblik dat de leden hun wekelijkse voedselpakket komen afhalen. Aan elk van de leden⁴⁴ werd gevraagd mee te werken aan dit onderzoek, door het invullen van een korte vragenlijst. Deze plaatsbezoeken vergden uiteraard een zekere investering wat betreft tijd en verplaatsingen, maar ze resulteerden in een zeer hoge responsrate. In deze 14 teams werden in totaal 207 leden benaderd voor een interview, en dit resulteerde in 163 ingevulde vragenlijsten, of een responsrate van 79 procent. We menen dan ook dat deze groep een relatief representatief beeld kan geven van het totale ledenbestand van Voedselteams in Vlaanderen.⁴⁵

We zijn ons uiteraard ten zeerste bewust van de onvolkomenheden van de gevolgde werkwijze, en we willen hier zeker niet stellen dat de resultaten van dit onderzoek zouden mogen veralgemeend worden naar de 'politiek consumenten' in Vlaanderen: de veralgemening geldt hoogstens voor de leden van de Voedselteams. Als we er van uitgaan dat elk Voedselteam zowat 15 gezinnen groepeert, kunnen we hun aantal schatten op ongeveer 1.500 gezinnen, of circa 5.000 individuen. Alles samen gaat het dus slechts om een klein gedeelte van de Vlaamse bevolking. Toch menen we dat, in het licht van de huidige discussies omtrent het al dan niet optreden van de vervangingstheorie, dit onderzoek een zekere waarde kan hebben. Er bestaat op dit ogenblik in de internationale literatuur nog geen enkele representatieve studie van gelijk welke subgroep binnen de deelnemers aan het 'politiek consumeren'. De Voedselteams vormen dus een ideale vertrekbasis bij elke poging om dit nieuwe fenomeen in kaart te brengen. De abonne-

44. Vermits leden van Voedselteams wekelijks een pakket met een aantal voedingsproducten voor de dagelijkse basismaaltijd afnemen, gaan we ervan uit dat de leden van Voedselteams in feite gezinnen zijn. De respondenten zijn echter individuen en doorgaans de gezinsleden die het pakket komen afhalen. Er is op het eerste gezicht dus een discrepantie tussen steekproefeenheid en analyse-eenheid. Omdat het echter gaat om een aantal basisproducten voor de dagelijkse huishouding van het gezin, veronderstellen we dat er binnen het gezin overleg werd gepleegd over het lidmaatschap van de organisatie en dat men tot een gemeenschappelijk standpunt en motivatie kwam. Die idee wordt versterkt door het feit dat het lidmaatschap een zeker engagement en financiële inbreng vraagt.

45. Voor een meer uitvoerige verantwoording van de manier waarop het veldwerk werd uitgevoerd, zie BAETENS (2002), *o.c.*, pp. 44-51.

mentsformule van Voedselteams, waarbij de leden *elke week* opnieuw een biologisch groentenpakket komen afhalen, impliceert bovendien dat het hier om een veel intensievere vorm van participatie gaat dan bijvoorbeeld, de eenmalige aanschaf van een pakje koffie of een fles Cubaanse rum in een Oxfam Wereldwinkel. Dergelijke continuïteit is belangrijk, indien men aan het fenomeen politiek consumentisme enige politieke betekenis wil toeschrijven.⁴⁶ Hoewel we op dit ogenblik dus onmogelijk kunnen weten of de Voedselteams representatief zijn voor de brede sector van het politiek consumentisme, menen we wel dat het hier om een typische en belangrijke vertegenwoordiger gaat van deze vorm van participatie. Wij kunnen enkel hopen dat in de toekomst dit soort onderzoek zal verder gezet worden bij andere groepen en organisaties.

In de volgende paragrafen overlopen we drie belangrijke onderdelen van deze ledensurvey: de achtergrondkenmerken van de leden, hun motivatie tot lidmaatschap, en het belang dat ze hechten aan de diverse aspecten van het functioneren van de voedselteams.

V. Het profiel van de leden van Voedselteams

Vooraleer we de kernvraag van dit onderzoek behandelen, namelijk de mate van politieke motivatie bij de leden van de Voedselteams, willen we kort een profiel schetsen van de respondenten in dit onderzoek. De meest opzienbarende vaststelling is allicht de extreem hoge scholingsgraad van de leden: maar liefst 85,3 procent van alle respondenten had een diploma hoger onderwijs op zak (46 procent universiteit en 39 procent niet-universitair hoger onderwijs). Het hoeft geen betoog dat dit ver uitsteekt boven het gemiddelde scholingsniveau van de Vlaamse bevolking, waar zowat 25 procent van de volwassen bevolking rondloopt met een diploma van het hoger onderwijs.⁴⁷ Ook qua leeftijd is de homogeniteit opvallend: 83 procent van de respondenten bevond zich in de leeftijdsgroep tussen de 31 en de 50 jaar. Dit is wat ouder dan in de literatuur rond nieuwe vormen van participatie wordt gesuggereerd, maar dit heeft allicht te maken met de specifieke manier van werken van de Voedselteams. In feite is het alleen voor gezinnen met kinderen interessant om elke week een uitgebreid groentenpakket te ontvangen, waardoor automatisch de leeftijdsgroep tussen de 31 en de 50 oververtegenwoordigd is. Bij een vraag naar het gezinsinkomen, viel 60 procent van de respondenten in de categorie tussen 2.500 euro en 4.000 euro/maand, wat laat vermoeden dat het hier overwegend om tweeverdieners gaat. De vaststelling dat de Voedselteams vooral recruterende uit de beter opgeleiden met een stabiel gezinsinkomen laat ons nu reeds toe enig voorbehoud te formuleren bij het optimisme van een

46. STOLLE & HOOGHE (2003), l.c.

47. Zie <http://fred.vlaanderen.be/statistieken/basissta/profiel/internationaal/onderwijs>.

aantal auteurs omtrent de democratiserende effecten van *life style politics*. Zo stelt Giddens: "Life-political issues supply the central agenda for the return of the institutionally repressed".⁴⁸ Het profiel van de leden beantwoordt echter nauwelijks aan wat we, zelfs met enige goede wil, de "institutionally repressed" zouden kunnen noemen. Ook hier worden we dus geconfronteerd met het risico dat een zeker Mattheus-effect zal optreden: juist diegenen die reeds over heel wat participatiekanalen beschikken, omwille van hun opleiding en hun inkomen, zijn blijkbaar oververtegenwoordigd wat betreft hun deelname aan deze nieuwe participatievorm.⁴⁹

Tabel 1. Politieke voorkeur van de leden van Voedselteams.

Partij	Leden Voedselteams	Verkiezingen 1999	Hoger opgeleiden (VUB survey 1998)
Vlaams Blok	0.7	14.6	3.4
VLD	3.9	24.2	20.2
CD&V	8.6	23.7	22.8
SP.A	19.7	14.6	10.4
Agalev	58.6	11.4	23.0
Alle andere partijen	8.6	17.1	19.9
n	152		330

Eenheden: Percentage dat stemt voor bewuste partij, bij 1) leden van de Voedselteams; 2) uitslag van de Kamerverkiezingen juni 1999; 3) hoger opgeleide respondenten in het VUB-middenveldonderzoek, 1998. Omwille van de tribulaties bij de vroegere Volksunie hebben we "alle andere partijen" hier samengevoegd.

Ook op politiek-ideologisch vlak blijkt er echter sprake van een sterke mate van homogeniteit (tabel 1). We vonden nauwelijks kiezers voor het Vlaams Blok en de VLD terug, terwijl Agalev extreem oververtegenwoordigd is in vergelijking met de verkiezingsuitslagen van 1999: 59 procent van alle leden geeft aan dat ze op de groenen zouden stemmen, wat uiteraard beduidend meer is dan de electorale sterkte van deze partij. Men zou hier uiteraard het argument kunnen tegenoverstellen dat het niet helemaal correct is de leden van de Voedselteams te vergelijken met de algemene bevolking, en dit omwille van hun extreem hoge opleidingsniveau. Om een meer correcte vergelijking mogelijk te maken hebben we in Tabel 1 ook de gegevens opgenomen voor de hooggeschoolde respondenten, die waren opgenomen in een bevolkingssurvey uit 1998.⁵⁰ Het gaat hier enkel om de respondenten met een diploma hoger onderwijs, zodat hun profiel te vergelijken is met de leden van de Voedselteams, waar immers ook 85 procent onder hen een diploma hoger onderwijs had. Ook bij deze hooggeschoolden zien we een over-

48. GIDDENS (1991), *o.c.*, p. 224.

49. M. HOOGHE, Value Congruence and Convergence within Voluntary Associations, *Political Behavior*, vol. 25, nr. 2, 2003, p. 151-715; M. HOOGHE, Participation in Voluntary Associations and Value Indicators, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 32, nr. 1, 2003, p. 47-69.

50. M. HOOGHE, *Sociaal kapitaal in Vlaanderen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2003.

vertegenwoordiging van Agalev-kiezers en een ondervetegenwoordiging van Vlaams Blok-kiezers, maar het zal duidelijk zijn dat de verschillen hier lang niet zo uitgesproken zijn als bij de leden van de Voedselteams. Deze leden zijn dus in elk geval ook geen representatieve vertegenwoordigers van de hogergeschoolden in Vlaanderen.

Zowel wat betreft hun opleiding als hun politieke opvattingen hebben we dus te maken met een heel specifiek en homogeen publiek. Het gaat hier uiteraard wel om een herkenbaar publiek: de kenmerken van de Voedselteamleden benaderen heel sterk het prototype van de actieve militant van de nieuwe sociale bewegingen: links-libertair georiënteerd, hoog opgeleid, een functie in de quartaire sector, en bij voorkeur stemmend op een progressieve partij.⁵¹ Eenzelfde publiek vinden we net zo goed, zij het allicht in minder extreme vorm, bij de kaders van de milieubeweging, bij de bezoekers van de Vrouwendag, als bij de partijcongressen van Agalev. Er is trouwens ook een grote mate van overlapping: 59 procent van de Voedselteam-leden geeft aan lid te zijn van een nieuwe sociale beweging, terwijl dit voor de totale bevolking niet meer is dan 20 procent. Alleen voor wat betreft het opleidingsniveau zijn de Voedselteams allicht nog veel sterker dan de overige nieuwe sociale bewegingen geneigd haast exclusief te rekruteren bij het hoogst opgeleide segment van de bevolking.

Het feit dat deze vorm van participatie zich in de praktijk enkel tot een heel hooggeschoold publiek blijkt te richten, hoeft op zich niet problematisch te zijn vanuit democratisch standpunt. Innovaties inzake participatiemechanismen starten immers traditioneel bij een meer geprivilegieerde bevolkingsgroep, om vervolgens, indien ze succesvol blijken, door te sijpelen naar bredere lagen van de bevolking.⁵² In dit geval zijn er echter wel twee bedenkingen te formuleren met betrekking tot de waarschijnlijkheid dat een dergelijk 'trickling down'-proces zich in de nabije toekomst zal voltrekken. Ten eerste is de vertekening in dit geval bijzonder extreem: de Voedselteams vertonen alle kenmerken van een homogene levensstijl-enclave.⁵³ Dit betekent dat er zeer weinig structurele aanknopingspunten zijn waarlangs deze vorm van politiek consumentisme zou kunnen doorsijpe-

51. S. HELLEMANS & M. HOOGHE, Veel volk, niet zo veel macht. Nieuwe sociale bewegingen en de transformatie van de Belgische politiek, pp. 9-28 in Hellemans & Hooghe (red., 1995), o.c.; S. WALGRAVE, *Nieuwe sociale bewegingen in Vlaanderen*. Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut KU Leuven, 1994.
52. P. VAN AELST & S. WALGRAVE, Who is that (wo)man in the street? From the normalisation of protest to the normalisation of the protester, in *European Journal of Political Research*, vol. 39, nr. 4, 2000, p. 461-486; P. NORRIS, *Digital Divide. Civic Engagement, Information Poverty and the Internet Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002; D. McADAM, Tactical Innovation and the Pace of Insurgency, in *American Sociological Review*, vol. 48, 1983, p. 735-754.
53. R. BELLAH et.al., *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press, 1985, p. 335; M. BOVENS, De enclavedemocratie. Over de invloed van internet op de representatieve agenda. Paper gepresenteerd op het Politicogenetmaal, Noordwijkerhout, 23-24 mei 2002; B. PATTYN, Virtuele en politieke enclaves. Paper gepresenteerd op de Politeia-conferentie, Koninklijke Academie, Brussel, 3 mei 2002.

len naar, bijvoorbeeld, een publiek van lagergeschoolden. Een tweede element is dat de biologische voeding die centraal staat in het functioneren van de organisatie nog altijd duidelijk duurder is dan de courante voedingswaren. Zolang deze prijsmarge niet verdwijnt, zal het alternatief consumeren zich onvermijdelijk tot een eerder kapitaalkrachtig publiek richten, wat al evenzeer het 'trickling down' kan belemmeren.

VI. De motivatie van de leden

Nadat we het profiel van de leden hebben geschetst, komen we uiteindelijk tot de centrale vraag van het onderzoek: zien de leden zelf hun lidmaatschap als een vorm van politieke participatie? Als we de definitie van Verba, Schlozman en Brady volgen, volgt hieruit immers dat we slechts van een volwaardige vorm van politieke participatie kunnen spreken indien bij de deelnemers ook de *intentie* bestaat de besluitvorming te beïnvloeden.⁵⁴ We hebben hier uitdrukkelijk geopteerd voor een eerder conservatieve invulling van het begrip 'politieke participatie' omdat de vraag of het lidmaatschap van Voedselteams kan beschouwd worden als een 'nieuwe' vorm van politiek (in de betekenis die Ulrich Beck en anderen hieraan hechten) puur tautologisch is. De uitdaging is juist aan te tonen of deze vorm van participatie ook beantwoordt aan een eerder traditioneel-institutionele definitie van politieke participatie. De vraag naar de motivatie voor het lidmaatschap werd gesteld met behulp van tien Likert-items, waarop de respondenten telkens, via een vijfpuntenschaal, konden aangeven hoe belangrijk dit motief voor hen persoonlijk was (tabel 2).

De antwoorden op deze vraag leiden niet tot de bevestiging dat het hier primordiaal om een vorm van politieke participatie zou gaan. De stelling die het meest op de instemming van de leden kan rekenen verwijst naar een puur individueel motief, namelijk het verkrijgen van gezonde voeding voor zichzelf en het gezin (gemiddelde waardering: 4,64). Het enige motief waarin het woord "politiek" voorkomt is ook het minst populaire: de leden van de Voedselteams zien hun lidmaatschap niet in eerste instantie als een methode om hun politieke visie uit te drukken. We wilden echter verder gaan dan louter het weergeven van de gemiddelde score op deze vraag, door na te gaan of er ook een latente structuur aanwe-

54. Als we deze intentie niet als voorwaarde zouden opnemen ontstaat een veel te brede definitie. Ook het feit dat heel wat automobilisten zich niet aan de maximumsnelheid houden zou dan binnen de definitie vallen: het is immers een gedragsvorm die informatie overbrengt naar het politiek systeem, waardoor politici gedwongen worden een bepaald beleid te ontwikkelen in verband met verkeersveiligheid. Bij deze automobilisten ontbreekt echter de bewuste *intentie* om het beleid inzake verkeersveiligheid te beïnvloeden. Wel dienen we te herhalen dat de eerste twee criteria die in het werk van Verba, Schlozman en Brady worden opgesomd, via dit soort onderzoek niet kunnen bestudeerd worden, cfr. supra.

Tabel 2. Motieven tot deelname aan de Voedselteams.

	Gem. (5 = zeer belang- rijk, 1 = zeer onbelangrijk)	Standaard- afwijking	Factor 1	Factor 2	Factor 3
Ik wil gezond eten voor mezelf en/of mijn gezin.	4.64	0.53	.067	.804	-.099
Ik wil de biologische landbouw ondersteunen.	4.40	0.61	.629	.310	.069
Ik wil meewerken aan een beter milieu.	4.38	0.61	.457	.385	-.528
Ik wil weten waar mijn eten vandaan komt.	4.30	0.70	.202	.707	.303
Ik wil de regionale landbouw ondersteunen.	4.20	0.79	.602	.189	.048
Via Voedselteams streef ik naar maatschappelijke verandering.	3.87	0.76	.637	.176	-.097
Ik wil niet enkel zeggen maar ook doen.	3.66	0.88	.735	.030	.139
Ik vind het leuk om een verrassingspakket te ontvangen.	2.92	1.14	.094	.259	.799
Via Voedselteams ontwikkel ik nieuwe sociale contacten.	2.70	0.97	.431	-.356	.455
Ik wil mijn politieke visie uitdrukken.	2.57	1.19	.686	-.147	.029
Eigenwaarde v.d. factoren			2.6	1.7	1.3
Verklaarde variantie v.d. factoren			26.2%	16.7%	12.6%
Interne consistentie van de factoren			$\alpha=0.70$	$\alpha=0.55$	n.a.

Gemiddelde score op tien Likert-items omtrent motivatie van lidmaatschap. Factorladingen op basis van principale componenten analyse (PCA) met Varimax rotatie.

zig is in dit antwoordpatroon. Een factoranalyse is hiertoe de meest geëigende methode, en meer specifiek kiezen we binnen deze cluster methodes voor een principale componentenanalyse waarop een varimax rotatie wordt uitgevoerd om zo tot een betere interpreteerbaar resultaat te komen.⁵⁵ Uit deze analyse volgt dat er drie antwoordclusters optreden, zij het dat moet opgemerkt worden dat deze factoren elkaar zeker niet uitsluiten, maar in tegendeel juist met elkaar verwant blijken, hetgeen blijkt uit de relatief hoge kruisladingen van de verschillende items. Een eerste factor verwijst naar een maatschappelijke doelstelling, waarbij de uitspraak "ik wil niet enkel zeggen, maar ook doen" als meest kenmerkend item uit de analyse te voorschijn komt. Ook het uitdrukken van een politieke visie en het steunen van de biologische en lokale landbouw laden sterk op deze factor. Het feit dat de items die laden op deze factor toch nog een relatief hoge waardering krijgen van de respondenten, duidt er in elk geval op dat het lidmaatschap van de Voedselteams ook geïnspireerd wordt door een duidelijke maatschappelijke bekommernis. Een tweede, duidelijk gerelateerde, factor verwijst naar individuele motieven, zoals de wens gezond te eten en te weten waar de voeding vandaan komt. De derde factor, ten slotte, is een buitenbeentje: slechts een kleine groep laat zich leiden door eerder oppervlakkige motieven, zoals de verrassing

55. J. TACQ, *Multivariate Analysis Techniques in the Social Science Research*. London: Sage, 1997, pp. 266-321.

van het groentepakket of de wens nieuwe sociale contacten te ontwikkelen.⁵⁶ Deze items scoren bovendien eerder laag, wat erop wijst dat de beslissing om lid te worden van een Voedselteams zeker niet vrijblijvend is, of omwille van oppervlakkige motieven wordt genomen, wat trouwens ook moeilijk verenigbaar zou zijn met het relatief intensieve engagement dat van de leden wordt gevergd. We kunnen hieruit besluiten dat de leden van de Voedselteams gedreven worden door twee motiverende factoren: een individuele factor, waarbij de eigen gezondheid centraal staat, en een sociale factor, waarbij de steun aan de biologische landbouw prioriteit krijgt. Beide factoren zijn van elkaar te onderscheiden, maar zijn wel aan elkaar gerelateerd.⁵⁷

VII. Het functioneren van Voedselteams

Als we vervolgens kijken naar het belang dat de leden hechten aan de diverse aspecten van het functioneren van Voedselteams, krijgen we een vergelijkbaar beeld: individuele factoren (kwaliteit van het voedsel) staan voorop, maar er is ook ruime aandacht voor maatschappelijke doelstellingen (solidariteit met landbouwers). Het uitgesproken politieke aspect krijgt opnieuw veel minder aandacht (tabel 4). Het "politiek signaal dat men uitzendt" wordt hier enkel van de laatste plaats gered doordat we ook de "bijkomende activiteiten" hadden vermeld in de vragenlijst, terwijl achteraf bleek dat de meeste teams nauwelijks dit soort activiteiten inrichten.

Een factoranalyse toont ook hier weer een dubbele structuur. De eerste factor verwijst naar een sociaal engagement, met als meest kenmerkende item het feit dat men informatie ontvangt over producten en producenten. De individuele motieven, zoals prijs en variëteit verwijzen naar een tweede factor.

Het feit dat we telkens een dergelijke twee-factorstructuur terugvinden in de antwoorden, waarbij ook de antwoorden die laden op de sociale factor behoorlijk hoge waarderingcijfers halen, is theoretisch bijzonder relevant. De motivatie tot lidmaatschap mag dan wel niet in eerste instantie politiek zijn, het gaat hier duidelijk al evenmin om een puur individuele bekommernis over het eigen voedingspatroon, zoals in de literatuur soms wordt gesuggereerd.⁵⁸ Dit blijkt ook als

56. De verrassing ontstaat door het feit dat de producent bepaalt welke producten er geleverd worden, de consument weet dus meestal niet op voorhand welke groenten er deze week op het menu zullen staan. Voedselteams wil op deze manier vermijden dat de lokale biologische landbouw zou onderworpen worden aan de gebruikelijke marktmechanismen.
57. De kruisladingen op de twee belangrijkste factoren zijn relatief hoog voor sommige items. Dit duidt er op dat deze items verwijzen naar beide latente variabelen. Het feit dat alleen de eerste factor een hoge interne consistentie vertoont, beantwoordt perfect aan hetgeen we van een dergelijke analyse verwachten.
58. Cfr. b.v.b. PUTNAM (2000), *o.c.*, p. 152: "(...) the linkage of small groups to public life is sometimes tenuous and hard to detect".

we de leden rechtstreeks confronteren met de vraag of het lidmaatschap van Voedselteams voor hen een vraag is om politiek te bedrijven. De meningen over deze kwestie zijn duidelijk verdeeld, en het is opvallend hoe groot de groep respondenten is die over deze vraag een middenpositie inneemt. Het beeld dat uit deze verdeling naar voren komt is dat de leden van de Voedselteams zelf niet zo goed blijken te weten of ze dit al dan niet als een vorm van politieke participatie wensen te zien. Het feit dat zoveel respondenten een middenpositie innemen zou er eventueel kunnen op wijzen dat ze eigenlijk ook niet wakker liggen van deze vraag (tabel 4).

Tabel 3. Belangrijke elementen bij Voedselteams.

	Gem. (5 = zeer belangrijk, 1 = zeer onbelangrijk)	Standaard- afwijking	Factor 1	Factor 2
De kwaliteit van het voedsel	4.70	0.49	.239	.427
De solidariteit met landbouwers	3.96	0.74	.692	-.341
De variëteit van het aanbod	3.94	0.65	.325	.769
Het kennen van producenten	3.75	0.93	.665	-.305
De prijs van de producten	3.54	0.81	.401	.492
De achtergrondinformatie	3.45	0.89	.744	-.029
Het politiek signaal dat men uitzendt	3.36	1.07	.633	-.178
De bijkomende activiteiten	2.44	1.01	.680	.035
Eigenwaarde v.d. factoren			2.7	1.3
Verklaarde variantie v.d. factoren			33.3%	15.7%
Interne consistentie v.d. factoren			$\alpha=0.74$	$\alpha=0.42$

Gemiddelde score op acht Likert-items naar belangrijke aspecten van Voedselteams. Factorladingen op basis van principale componenten analyse (PCA) met Varimax rotatie.

Tabel 4. Voedselteams als politiek middel.

	Eens	Noch eens, noch oneens	Oneens	Geen antwoord
Lid zijn van een voedselteam is voor mij een manier om invloed uit te proberen oefenen op politici.	30.7	42.9	26.4	-
Lid zijn van een Voedselteam is mij in zekere zin aan politiek doen.	42.9	31.3	25.8	-
Ik vind dat de vzw Voedselteams meer politieke actie moet voeren.	30.7	39.3	27.6	2.5

Eenheden zijn percentage van de respondenten dat het al dan niet eens met deze stelling. n=163.

Een opvallende vaststelling in tabel 4 is echter ook dat er toch een zeker verschil optreedt tussen de stellingen. Terwijl 31 procent van de respondenten de Voedselteams ziet als een middel om invloed uit te oefenen op de politieke besluitvorming, is 43 procent het eens met de stelling dat lidmaatschap van Voedselteams

“in zekere zin” neerkomt op het aan politiek doen. Hoewel we dit verschil ook niet mogen over-interpreteren, wijst het er toch op dat een onderscheid wordt gemaakt tussen de twee vraagstellingen: blijkbaar vindt men het mogelijk politiek te bedrijven, buiten het politiek systeem en de beroeps politici om. De stelling van Luc Huyse dat we te maken zouden hebben met een uitzwerming van de politiek, lijkt hier enigszins onderschreven te worden.⁵⁹ Het is belangrijk hierbij op te merken dat deze optie om politiek te bedrijven buiten het politiek systeem om, niet voortspuit uit een aliënantie ten opzichte van dit politiek systeem: de leden van de Voedselteams kenmerken zich juist door een sterke mate van politiek vertrouwen. Zeker voor wat betreft de regering en het parlement ligt hun vertrouwensniveau minstens even hoog als dat van de bevolking in het algemeen, en zelfs van de hogergeschoolden onder de bevolking.⁶⁰ Ook hun gevoel van politieke machteloosheid is zeker niet lager dan dat van de hogergeschoolden in het algemeen (tabel 5). Het afstand nemen van de institutionele politiek is dus zeker geen gevolg van wantrouwen of machteloosheid.

Als we de criteria aanhouden die we uit de definitie van Verba, Schlozman en Brady hebben gedistilleerd, moeten we op basis van deze antwoorden tot de conclusie komen dat het lidmaatschap van Voedselteams slechts in beperkte mate als een volwaardige vorm van politieke besluitvorming kan worden bestempeld: een van de belangrijkste criteria, namelijk de intentie om het beleidsproces te beïnvloeden wordt immers niet volledig vervuld. De deelnemers streven wel duidelijk naar maatschappelijke veranderingen, maar ze rekenen daarbij niet in de eerste plaats op het politiek systeem. Voor de omgekeerde stelling vinden we echter ook geen bevestiging: het is níét zo dat alternatief consumeren louter en alleen voortspuit uit individuele motieven, namelijk de wens om zelf gezond te eten. Indien dit het geval zou zijn, en indien alternatief consumeren dus louter een individuele betekenis zou hebben, zouden we slechts één factor terugvinden in de antwoorden, en dan zouden de motieven die nu blijken te laden op de sociale factor systematisch een lagere waardering moeten krijgen. Dat is niet het geval: telkens zijn de twee factoren aanwezig: de leden hebben een individuele motivatie, maar ook een maatschappelijke. De items die laden op die maatschappelijke factor

59. Een moeilijk punt bij dit soort onderzoek is natuurlijk de mogelijkheid van beïnvloeding van de antwoorden. Rekening houdend met de verkoopcijfers van de boeken van Luc Huyse en de maatschappelijke weerklank van zijn publicaties, en gelet op het extreem hoge opleidingsniveau van de leden, is er natuurlijk een kans dat de leden vertrouwd zijn met dergelijke analyses en zich daardoor ook laten leiden in hun antwoordpatroon. Als dit effect inderdaad optreedt, impliceert dit dat sociale wetenschappers niet alleen een maatschappelijk transformatieproces beschrijven, maar het (hoe beperkt misschien ook) in zekere zin ook mee helpen sturen, of toch in elk geval het discours hieromtrent mee bepalen, waardoor het onmogelijk wordt de correctheid van hun stellingen nog adequaat te toetsen.
60. We dienen er hier uiteraard rekening mee te houden dat tussen 1998 en 2001 de samenstelling van de regering is gewijzigd, maar zelfs indien we enkel rekening houden met de andere overheidsinstellingen (gerecht, politiediensten) en de partijen in het algemeen, blijft het algemene beeld overeind dat de leden van de Voedselteams niet alleen veel vertrouwen hebben in de instellingen, maar zich ook politiek competent voelen.

krijgen bovendien een relatief hoge waardering. Het is voor de leden belangrijk informatie te krijgen over handel en voeding, en hun solidariteit te betuigen met plaatselijke ecologische producenten. Alleen zijn de leden van Voedselteams blijkbaar niet geneigd dit ondubbelzinnig als een vorm van "politiek" te beschrijven.

Tabel 5. Politiek vertrouwen en machteloosheid.

	Voedsel- teams	Algemene bevol- king (VUB '98)	Hoger opgeleiden
Vertrouwen in scholen	3.62	3.61	3.67
Vertrouwen in regering	3.09	2.40	2.71
Vertrouwen in politiediensten	3.08	–	–
Vertrouwen in politie	–	3.02	3.11
Vertrouwen in rijkswacht	–	3.14	3.18
Vertrouwen in parlement	3.01	2.47	2.77
Vertrouwen in gerecht	2.83	2.47	2.66
Vertrouwen in partijen	2.60	2.10	2.32
Vertrouwen in de Koning	2.31	3.23	3.19
De politieke partijen zijn enkel geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening.	3.03	3.82	3.60
Van zodra ze verkozen zijn, voelen de meeste politici zich te goed voor mensen zoals ik.	2.58	3.60	3.17
<i>N</i>	163	1.340	332

Vertrouwen in politieke instellingen en politieke machteloosheid. Gemiddelde score op schalen 1-5; bij de vertrouwensitems van 1 = zeer weinig vertrouwen tot 5 = heel veel vertrouwen; bij de laatste twee items over machteloosheid van 1 = helemaal oneens tot 5 = helemaal eens.

VIII. De politiek voorbij?

Deze vaststelling betekent dat we in zekere zin terugkeren naar "af". We startten dit onderzoek immers bij de vraag of deze nieuwe vormen van activisme beschouwd konden worden als een vorm van *politieke* participatie, en we hanteerden daarbij bewust een restrictieve definitie van het begrip 'politiek'. Als we de klassieke visie op politieke participatie blijven volgen, is dat duidelijk niet het geval. Wat dat betreft liggen onze onderzoeksresultaten dus in de lijn van de stelling van Nina Eliasoph: participatie in dergelijke netwerken kan ook een vorm zijn van "*avoiding politics*" – waarbij we uiteraard politiek nog steeds in de traditionele, institutionele betekenis gebruiken.

Deze vaststelling laat ons echter nu reeds toe enige vraagtekens te plaatsen bij de vervangingsthese: de nieuwe vormen van participatie blijken veel minder betrokken te zijn op het politiek systeem dan de traditionele vormen. Ook indien het ledenverlies van de traditionele organisaties volledig zou worden opgevangen

door een groei in het aantal leden van informele netwerken, zoals de Voedselteams, dan nog kunnen we er niet automatisch van uitgaan dat deze evolutie geen negatieve effecten zou hebben op het democratisch karakter van ons politiek systeem. Een vorm van participatie die expliciet gericht is op het beïnvloeden van het politiek systeem, wordt dan immers verlaten voor een vorm van participatie waarbij dat niet noodzakelijk de bedoeling is. Het eind-effect van deze hele evolutie zou dan kunnen zijn dat de bevolking in haar geheel over minder, of in elk geval minder effectieve kanalen beschikt om haar eisen en verlangens over te brengen naar het politiek systeem. Een cruciale vraag die door de aanhangers van de vervangingstheorie voorlopig niet beantwoord wordt, en die ook buiten het bestek van deze studie valt, is dan ook hoe deze informele netwerken voldoende machtpotentieel kunnen ontwikkelen om de opvattingen van hun leden en hun achterban te laten doorwegen in het politiek besluitvormingsproces.

Anderzijds is het echter niet zo dat men deze nieuwe netwerkvormen kan afdoen als een zich terugplooiën op de privé-sfeer, waarbij men afstand neemt van de 'publieke zaak'. De deelnemers laten zich wel degelijke mede leiden door een streven naar maatschappelijke verandering. Alleen rekenen ze daarbij blijkbaar niet in eerste instantie op het politiek systeem maar willen ze vooral via hun eigen exemplarisch functioneren streven naar structurele veranderingen door gebruik te maken van marktmechanismen. Ze beantwoorden daardoor perfect aan de notie subpolitiek, die door Beck wordt gezien als een logisch gevolg van de verplaatsing van de politieke macht. Als het (Belgisch) politiek systeem niet langer impact heeft op bijvoorbeeld het totstandkomen van handelsstromen, lijkt het voor de hand liggend zich ook niet meer in eerste instantie te richten op dat politiek niveau indien men bijvoorbeeld wil streven naar meer rechtvaardige wereldhandelsrelaties. Er wordt op deze manier een verbinding gemaakt tussen dagdagelijkse consumentenbeslissingen en globale ontwikkelings- en milieuproblemen; een verbinding waarbij de nationale politieke systemen nauwelijks nog een rol lijken te spelen.

Het antwoord op onze aanvangsvraag moet dus onvermijdelijk dubbel zijn: indien men vasthoudt aan een institutionele visie op politiek (en dus een streng criterium inzake "politieke participatie"), dan kan men dit activisme niet beschouwen als een vorm van volwaardige politieke participatie. Indien men echter, in navolging van auteurs als Beck, Huyse en Giddens, pleit voor een ruimere conceptualisering van het politieke domein, blijkt dit inderdaad een nieuwe participatievorm die mede gericht is op het realiseren van maatschappelijke verandering.

Deze vaststelling roept echter weer een andere vraag in het leven, namelijk of deze vorm van 'niet-politieke' (in de traditioneel-institutionele betekenis van het woord) participatie wel effectief in staat zal zijn om dit soort verandering af te dwingen. Als we uitgaan van een normaal consumptiepatroon, kunnen we stellen dat de Voedselteams nu instaan voor ca. 0,1 procent van de totale voedselconsumptie in Vlaanderen. In zijn globaliteit is de biologische landbouw goed voor enkele procenten van de totale productie. Dit betekent dat de beweging voor al-

ternatief consumeren tot nader order veel te klein is om via het marktmechanisme structurele veranderingen af te dwingen. Het politiek consumentisme heeft in het recente verleden enkele spectaculaire toegevingen kunnen afdwingen van bijvoorbeeld grote bedrijven of internationale organisaties. Toch blijft het voorlopig zeer de vraag in hoeverre een meer democratische economische of maatschappelijke ordening tot stand kan komen buiten het politiek systeem *sensu stricto* om.

SUMMARY

Political Consumerism as a Form of Political Participation? An Investigation of the Motives for Participation in Alternative Food Circles in Flanders

Despite the fact that various authors have expressed concern about a general decline of civic engagement in Western societies, other indicators portray a transition from traditional and formal participation formats to more informal participation forms. This replacement thesis, however, entails the question whether these new forms can still be regarded as a form of political participation. The Alternative Food Circles in Belgium can be considered as a typical grass-roots example of 'political consumerism', which is portrayed as a contemporary alternative for institutionalised politics. In a member survey, 163 members of the Circles were questioned about their motives to participate. They clearly paid little attention to influencing the political system, but notions of solidarity and social change were clearly present. This form of political consumerism therefore cannot be considered a full form of political participation (using an institutionalist definition of 'politics'), but it clearly is a form of 'life style politics' (Giddens).